
РЕЦЕНЗІЇ

**Олег БОТУШАНСЬКИЙ (Чернівці),
Микола ОЛАШИН (Ужгород),
Олег СЛІПЕЦЬКИЙ (Ужгород)**

**МАЗУРОК О. С. МІСТА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ,
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ЗАКАРПАТТЯ У ДРУ-
ГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ
(1848-1918 рр.). ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕКО-
НОМІЧНИЙ АСПЕКТИ. У 2 Т. – Т.1: ЕТНО-
СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МІСТ. – УЖГОРОД:
КАРПАТСЬКА ВЕЖА, 2012. – 687 с.**

У видавництві «Карпатська Вежа» побачила світ нова книга професора Ужгородського національного університету Олега Мазурка «Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. – У 2 т. – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст». Наклад рецензованого видання – 500 примірників.

У першому томі названої книги вперше не тільки у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії комплексно досліджується етносоціальний та економічний аспекти розвитку міст Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У ньому, зокрема, розглядаються питання про типологізацію міських поселень, політико-адміністративний устрій міст, їх планування та забудову, стан міського господарства; відстежуються демографічні процеси в усіх 132 містах і містечках регіону за 1869-1910 рр.; розкриваються чинники, які впливали на процеси урбанізації території; подаються статистичні відомості не тільки про етнічну структуру міського населення на основі даних про конфесійну належність і розмовну мову, але й про специфіку етнічної структури міського населення в різних регіонах західноукраїнських земель; досліджується господарська структура і структура зайнятості містян; наводяться докладні дані про абсолютну і відносну кількість представників різних класів і соціальних груп міського населення (власники, члени сім'ї, робітники, учні, поденники, інтелігенція, службовці, домашня прислуга й т. д.), зайнятих у різних галузях і сферах господарства; визначається етносоціальна структура городян.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені тим, що період від скасування панщини в 1848 р. і аж до розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. – це час інтенсивного розвитку міст як центрів матеріальної і духовної культури регіону.

Звертає на себе увагу солідна джерельна база дослідження: у книзі використано документи 73

фондів 15 архівів (Львів, Київ, Санкт-Петербург, Москва, Чернівці, Краків, Житомир, Тернопіль, Берегове й т. д.), переважна більшість з яких вводиться у науковий обіг уперше. Автором також опрацьовано сотні томів австро-угорської, польської та російської статистики – 73 позиції, з них понад 20 – багатотомні видання, на основі котрих складено 315 узагальнюючих таблиць, яких досі в такому вигляді не існувало.

Монографія складається з двох частин: власне текст і 55 таблиць у ньому та «Додатки» – 260 узагальнюючих таблиць (310 сторінок), в яких містяться докладні статистичні дані, що підтверджують висновки автора, зроблені ним у тексті. Сам текст книги поділений на 4 розділи: I. «Загальна характеристика міст» (17 додатків); II. «Демографічні процеси в містах» (18 додатків); III. «Етнічний склад міського населення» (52 додатки, з яких 34 стосуються Закарпаття); IV. «Соціальна структура міського населення» (173 додатки, понад 60 із них – про міста Закарпаття).

Логічна структура кожного розділу така. Спочатку йдуть сюжети про всі західноукраїнські землі разом (текст, таблиці, додатки). Це фон, на якому висвітлюються інші аспекти проблеми. Після цього викладено інформацію окремо про Сх. Галичину, Пн. Буковину і Закарпаття. За аналогічним принципом подаються відомості про міста: спочатку про всі міста регіону разом, потім – про 10 найбільших міст Сх. Галичини, потім – про Львів, Чернівці, міста Закарпаття.

Для дослідження питання про динаміку чисельності та процеси формування міського населення автор залучив відомості про ті міські поселення на західноукраїнських землях, які вже в епоху середньовіччя мали статус міст і містечок, підтверджений законами 80-90-х рр. ХІХ ст. Станом на 1889 р. в усій Галичині офіційно 30 населених пунктів було віднесено до розряду міст, 19 із них були розташовані на території Сх. Галичини. В 1896 р. до розряду міст було включено ще 139 населених пунктів Галичини, і 83 з них (крім Львова, який мав власний статут) були розташовані у Сх. Галичині. Таким чином, на рубежі століть у Сх. Галичині разом налічувалося 103 міста і містечка, у Зх. Галичині – відповідно 68. Із 83 населених пунктів Сх. Галичини, офіційно перетворених у 1896 р. на міста, фактично містами були 31, містечками – 50, селами – 2 (с. 94-95).

Серед усіх 52 політико-адміністративних повітів Сх. Галичини в 1910 р. у двох повітах (Бучацькому й Жидачівському) налічувалось по 4 міста, у 12 (Бродівському, Долинському, Дрогобицькому, Жовківському, Золочівському, Кам'янка-Струми-

лівському, Львівському, Рава-Руському, Рогатинському, Скалатському, Старо-Самборському, Ярославському) – по 3, у 21 (Бережани, Бібрка, Городок, Гусятин, Зборів, Косів, Лиско, Мостиска, Надвірна, Перемишль, Перемишляни, Рудки, Снятин, Сокаль, Станіславів, Тернопіль, Тлумач, Трембовля, Цішанів, Чортків, Яворів) – по 2 міста, в інших 17 – по одному місту, де вони водночас були й центрами повітів (Бжозів, Богородчани, Борщів, Городенка, Добромиль, Заліщики, Збараж, Калуш, Коломия, Печеніжин, Підгайці, Риманів, Самбір, Сколе, Стрий, Сянок, Турка). Серед 6 повітів Пн. Буковини лише в Чернівецькому було 3 міста й містечка (Чернівці, Бояни, Садгора), в інших – по одному (Кіцмань, Сторожинець, Вашківці, Вижниця, Заставна). У Закарпатті на території Марамороського комітату існувало 11 міст і містечок, Ужанського – 5, Березького – 3, Угочанського – 2 (с. 94-95).

Автор книги дійшов висновку, що найбільш типовими для західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. були міста і містечка з населенням 2-5 тис. осіб, на які припадало в середньому 48% від їхньої загальної кількості (без Львова і Чернівців) і в яких мешкало близько 28% міського населення; на міста і містечка з населенням 5-10 тис. осіб припадало понад 28% усіх міст, і в них було зосереджено в середньому 29% міського населення; на міста з населенням 10-15 тис. осіб – відповідно 9% від загальної кількості міст і 15% міського населення; на містечка, населення яких не перевищувало 2 тис. осіб – понад 8% від загальної кількості і 2% міського населення. Питома вага міст із населенням понад 15 тис. осіб становила майже 7%, у них проживало в середньому 26% від кількості всього міського населення регіону (с. 96).

Дослідник зазначає, що внаслідок зміцнення фабрично-заводської промисловості, посилення міграційних процесів у мережі західноукраїнських міст за період із 1880 по 1910 рр. відбулися помітні зрушення: кількість міських поселень із населенням до 2 тис. скоротилася майже вчетверо: у Сх. Галичині – з 9 до 3, або втричі; на Закарпатті – з 10 до 2, або вп'ятеро; на Пн. Буковині таких міських поселень вже не існувало. Кількість міст і містечок із населенням від 2 до 5 тис. також скоротилася, хоч і не так помітно – на 15% (з 65 до 55). У Сх. Галичині в 1910 р. їх налічувалося 44 проти 55 у 1880 р., в Пн. Буковині – 2 проти 6, а на Закарпатті їхня кількість зросла з 5 до 9. В інших категоріях міст із населенням понад 5 тис. осіб спостерігається їхнє постійне збільшення. Так, кількість міських поселень із населенням 5-10 тис. осіб збільшилася в 1,3 раза, а населення в них – більш ніж в 1,4 раза; міст із населенням 10-15 тис. осіб – відповідно в 1,6 раза, а населення в них – майже в 1,8 раза (с. 97).

У монографії подано докладні відомості про кількість населення в кожній із західноукраїнських

земель у 1880-1910 рр., в кожному місті й містечку регіону. Крім того, автор визначив етнічний склад населення в кожному із 132 міських поселень за двома показниками – розмовною мовою і конфесійною належністю, а також зробив порівняльний аналіз цих даних.

Опрацювання та аналіз результатів переписів населення в Австро-Угорщині у 1880-1910 рр. дозволило автору дійти висновків про те, що в 1880 р. на території всіх західноукраїнських земель проживало 4794,1 тис., у 1910 р. – 6701,4 тис. осіб, а в містах регіону – відповідно 859,3 тис. і 1329,5 тис. осіб. За цей період населення сіл збільшилося в 1,3 раза, а міст – в 1,5 раза, у зв'язку з чим частка міського населення відносно до всіх жителів регіону зросла з 18% у 1880 р. до 20% у 1910 р. (с. 142-150). Автор зазначає, що при визначенні типології міст важливо було вирішити, яка частка самодіяльного населення міста була зайнята в тій чи іншій галузі господарства; це дозволило визначити, яка саме галузь відіграло провідну роль в економіці міста і яку галузь, відповідно, належало виділяти в окрему групу. З огляду на це при визначенні функціональної структури і типів міст було враховано показник розподілу міського самодіяльного населення між галузями господарства, тобто структуру зайнятості, а за наявності вичерпних даних – галузеву структуру міської промисловості, а також політико-адміністративні та культурно-освітні функції міст. Вивчення і всебічний аналіз господарської структури міст, соціального складу їхнього населення дозволив авторові зробити висновки про типологію міст регіону другої половини XIX – початку XX ст., виявити домінуючі чинники, які сприяли кількісному зростанню населення міських поселень або, навпаки, гальмували його, з'ясувати причини цього, окреслити тенденції змін соціально-професійної структури та етнічного складу міського населення. Було з'ясовано, що великі міста розвивалися як торгово-промислові, політико-адміністративні та культурні центри, а в малих містах і містечках домінувало сільськогосподарське виробництво, дрібні промисли й торгівля. Проте внаслідок подальшого розвитку промисловості частина міст регіону набула характеру капіталістичних міст, які у своєму соціально-економічному розвитку значно випереджали сільські поселення.

В політико-адміністративному відношенні станом на 1910 р. Сх. Галичину було поділено на 52 політичні повіти (Зах. Галичину – на 31 пов.); Буковину – відповідно на 11 пов., 7 із яких (Чернівецький, Серетський, Сторожинецький, Вашковецький, Кіцманський, Вижницький, Заставнівський) були розташовані на території Пн. Буковини. Закарпаття поділялося на 4 комітати, а ті, у свою чергу, на райони (округи), яких налічувалося 26: 10 у Марамороському комітаті, 7 – у Березькому, 6 – у Ужанському, 3 – в Угочанському (с. 99; 108-110).

Характер планування і темпи забудови міст Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття, вважає автор, залежали від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема політики, яку проводили правлячі кола відносно цієї території українських земель, своєрідності та характеру географічного середовища, конкретної місцевості, в якій було розташоване місто чи містечко, історичних традицій. Важливими чинниками, які визначали ступінь інтенсивності та раціональності забудови, були рівень розвитку продуктивних сил міста, його роль і місце в економічному, суспільно-політичному та культурному житті не лише найближчої до міста околиці, але й більш широкого регіону.

Досліджуваний історичний період, підкреслює автор, характеризується поглибленням нерівномірності соціально-економічного та культурного розвитку окремих міст регіону: розвивалися насамперед ті райони та розташовані на їхній території міста, що були багаті на природні ресурси, внаслідок чого відбувався територіальний перерозподіл як сільського, так і міського населення. Населення багатьох великих міст поповнювалося не лише за рахунок притоку мешканців розташованих неподалік сіл, а й за рахунок інших, менш розвинених міст і містечок.

За результатами демографічних процесів, що відбулися в містах на західноукраїнських землях за 1880-1910 рр., усі міські поселення дослідник поділив на дві нерівні групи: 1) міста і містечка, кількість мешканців яких за 30 років помітно зросла, 2) міста і містечка, населення яких, навпаки, скоротилося. До першої групи належали 117 міст і містечок, або 88,6% від їхньої загальної кількості (89 із них були розташовані на території Сх. Галичини, 7 – на території Пн. Буковини; сюди належали також усі міста Закарпаття). До другої групи міст належали 15 міст і містечок, або 11,4% від їхньої загальної кількості (14 із них були розташовані у Сх. Галичині, причому 4 з них були центрами повітів, одне – в Північній Буковині) (с. 165-167).

За роки Першої світової війни західноукраїнські землі, зокрема міста, зазнали величезних людських втрат. Так, чисельність цивільного населення Львова за період 1910-1918 рр. скоротилася на 28,4 тис. осіб, а за період 1914-1918 рр. – на 24,6 тис. осіб; лише в 1919 р. населення Львова досягло рівня 1910 р., а в 1921 р. – рівня 1914 р. На 80-90% було зруйновано війною Надвірну, Журавно, Гвоздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Делятин; на 60-90% – Миколаїв, Роздол, Городенку та багато інших міст і містечок. Населення Бродів скоротилося з 18,1 тис. осіб у 1910 р. до 7,6 тис. у 1916 р., населення Чернівців – відповідно з 87,1 тис. до 37 тис. у 1917 р., у містечку Бояни залишилося 26 осіб проти 7,4 тис. у 1910 р., у Садгорі – відповідно 400 проти 4,6 тис., у Вижниці – 500 проти 5,2 тис. осіб (с. 167-171).

При визначенні питомої ваги українського населення міст Сх. Галичини і Закарпаття, вважає автор, варто враховувати релігійну належність, а населення міст Пн. Буковини – розмовну мову, оскільки тут, окрім українців (православних і греко-католиків), православними були й румуни.

Дослідник дійшов висновку про те, що, незважаючи на обмеженість у політичних правах, соціальне гноблення, високу смертність і масову еміграцію за океан, українці становили переважну більшість населення західноукраїнських земель. Проте при постійному збільшенні кількості українського етносу у Сх. Галичині, Пн. Буковині й на Закарпатті його частка серед усього населення скорочувалася, а абсолютна й відносна кількість поляків, угорців і румунів зростала. В 1900-1910 рр. українці становили в середньому 62% від кількості всіх жителів західноукраїнських земель, поляки та угорці – відповідно 21%, євреї та німці – 13%, румуни – близько 3%, інші етноси – близько 1% (с. 174-176).

Розселення переважної більшості населення регіону за повітами не було рівномірним. У 1900-1910 рр. більшість повітів Сх. Галичини мали етнічно змішаний характер. Так, з її 52 політичних повітів лише в 5 питома вага греко-католиків досягла показника понад 80%, у 15 повітах він склав у середньому 70-80%, у 18 – відповідно 60-70%, у 10 – 50-60%, у Львівському, Риманівському, Бжозовському та Ярославському повітах греко-католики перебували в меншості. У Пн. Буковині населення, яке вживало українську розмовну мову, становило в 1910 р. абсолютну більшість у 4 політичних повітах із 7 (Заставнівському, Кіцманському, Вашковецькому, Вижницькому); в Чернівецькому повіті, включаючи Чернівці, українську мову вживало 38,2% від кількості всіх мешканців повіту, в Серетському – відповідно 39,7%, у Сторожинецькому – 25,8%. Масова еміграція, а також асиміляція українців призвели до того, що з 50 повітів Сх. Галичини питома вага греко-католиків знизилася з 1900 до 1910 рр. у 31 повіті в середньому на 4,1% (с. 177-185).

Опрацьовані автором дані переписів населення свідчать про те, що етнічний склад міського населення відрізнявся від етнічної структури сільського населення. Міста, як історичні центри зосередження ремесла та фабрично-заводської промисловості, сезонної та постійної торгівлі, політико-адміністративні та культурні центри, важливі залізничні вузли, приваблювали до себе мешканців не лише розташованих неподалік сіл, але й населення інших регіонів країн. Питома вага українського етносу відносно до всіх мешканців міст на західноукраїнських землях була значно нижчою, ніж у селах. Більшість населення великих міст Сх. Галичини становили поляки та євреї, Пн. Буковини – євреї та німці, Закарпаття – угорці та євреї. Причому, якщо загалом абсолютна кількість

українського населення в містах і містечках збільшувалася, то їхня частка серед міських мешканців – скорочувалася. У 1900-1910 рр. частка українців серед міського населення регіону становила в середньому 27%, поляків та угорців – понад 30%, євреїв і німців – 37%, румунів – близько 2%, представників інших етносів – близько 3%. Отже, жодна з етнічних груп не складала переважної більшості міських мешканців західноукраїнських земель. І хоча абсолютна кількість міських мешканців-українців збільшилася майже в 1,2 раза, їхня питома вага серед інших етносів скоротилася, зокрема, з 26,6% до 26,4% у містах Сх. Галичини, з 25,5% до 22,8% – Пн. Буковини, з 39% до 38% – у містах Закарпаття; за цей час чисельність поляків, угорців і румунів зросла в 1,3 раза. Скорочення питомої ваги євреїв було пов'язане з їхньою інтенсивною еміграцією на американський континент (с. 177-179).

У книзі зазначається, що абсолютна й відносна кількість римо-католиків у 1880-1910 рр. інтенсивно зростала насамперед у великих містах, де вони становили основну масу високооплачуваного чиновництва та службовців, служителів культу, представників торгово-промислових кіл. Приріст греко-католиків спостерігався у відносно невеликих містах і містечках, розташованих у повітах з переважанням українського етносу. Щодо єврейського населення, то, незважаючи на певне збільшення його абсолютної кількості в окремих міських поселеннях, його питома вага помітно знизилася передусім у великих і середніх містах. За вказаний період питома вага римо-католиків збільшилася в Самборі, Старій Солі та Барижі; у Львові, Бжозові та Радимні, де римо-католики протягом усього тридцятирічного періоду мали абсолютну більшість, їхня частка хоча й дещо знизилася до 1910 р., однак вони продовжували становити більше половини мешканців цих міст.

Греко-католики в 1880 р. становили абсолютну більшість у 13 містах і містечках Сх. Галичини. Однак під впливом урядової політики асиміляції та денационалізації українського населення з боку правлячих кіл, а також унаслідок масової еміграції українців за океан до 1910 р. таких міст залишилося лише 9. Так, у Радехові при загальному прирості населення з 3,6 тис. до 4,2 тис. осіб кількість греко-католиків скоротилася в 1,5 раза, у Снятині їхня частка знизилася з 51,9% до 41,2%, у Делятині – відповідно з 58,9% до 49,4%. У Яворові та Миколаєві греко-католики, хоча й продовжували становити абсолютну більшість міських мешканців, проте їхня частка знизилася відповідно з 62,7% до 60,3% та з 68,6% до 63%. І лише в 5 містах і містечках Сх. Галичини, де греко-католики в 1880 р. становили абсолютну більшість, їхня питома вага до 1910 р. дещо зросла (с. 177-179).

В 1880-1910 рр. у селах Сх. Галичини частка євреїв становила в середньому близько 12,9%, Зх.

Галичини – відповідно 35% від кількості всіх жителів. У містечках Сх. Галичини євреїв жило близько 30%, Зх. Галичини – близько 32%; у великих містах – відповідно 23% і 21%. Загалом питома вага євреїв у селах обох частин Галичини, а також у містечках Сх. Галичини за досліджуваний період зменшилася, проте у великих містах вона зросла, зокрема, з 22,1% у 1880 р. до 23,8% у 1910 р. у Сх. Галичині.

У містах Пн. Буковини абсолютна кількість населення, що вживало німецьку мову, збільшилася з 1900 до 1910 рр. на 18%, польську – відповідно на 55%, румунську – більш ніж на 25%; число ж тих, хто спілкувався розмовною українською мовою, зросло лише на 10%. Приріст мешканців Чернівців, які розмовляли польською мовою, становив 71,3%, румунською – відповідно 33,3%, німецькою – 18%, а українською – 9,3%.

Станом на 1910 р. зі 124 міст і містечок Сх. Галичини і Закарпаття українці (за релігійним показником) мали відносну більшість у 40 та абсолютну більшість у 16 містах (разом 56 міських поселень); для поляків ці показники відповідно становлять 27 і 9 міст (разом 36); для євреїв – 47 і 27 (разом 74 міста і містечка). З 8 міст Пн. Буковини українці (за мовним показником) становили абсолютну більшість населення у 3 містах – Вашківцях, Кіцмані та Заставній; німці та євреї мали відносну більшість у двох містах (Чернівці та Сторожинець) і абсолютну – також у двох (Садгора та Вижиця), а румуни – лише в містечку Бояни (с. 176-179).

При дослідженні питання про господарську структуру та структуру зайнятості міського населення автор взяв до уваги, що офіційна статистика подавала дані про кількість усіх жителів, які жили за рахунок переважно чотирьох галузей господарства (сільського господарства, промисловості, торгівлі, «інших галузей»), поділяючи їх на дві групи: самодіяльне населення та утриманців. Враховано також, що до сільського господарства нею були віднесені не лише землеробство (рільництво), але й лісогосподарство, лісові промисли, мисливство, рибне господарство, рибальство, бджільництво, тваринництво тощо, а також те, що дані офіційної статистики про кількість самодіяльного населення в межах певних класів і соціальних груп значно відхилялися від середніх показників; зокрема, багатьох дітей селян, які працювали з ранніх років, статистика не відносила до категорії «працюючих», тимчасом як до цієї категорії зараховувалися, наприклад, діти великих власників та інші члени їхніх сімей, які офіційно рахувалися співвласниками промислового підприємства чи торгового закладу.

Згідно з результатами переписів населення за родом занять в усіх західноукраїнських землях у 1890 р. налічувалось 3116,6 тис. осіб, зайнятих в усіх галузях господарства, в 1900 р. – 3211,0 тис., у 1910 р. – 3757,4 тис. осіб, що становило відповідно

58,4%, 48,3% і 53,2% від кількості всього населення. В 1890-1910 рр. у середньому 75% від усієї кількості населення жили за рахунок сільського господарства, 9% – за рахунок промисловості, понад 8% – за рахунок торгівлі і транспорту, понад 7% – за рахунок інших галузей. Це пояснюється тим, що в міських поселеннях проживала значна кількість власників великих земельних угідь, які нерідко були розташовані далеко від міст (с. 209).

У 1910 р. в середньому 9% від кількості всіх жителів 132 міст західноукраїнських земель були зайняті в сільському господарстві, понад 25% – у промисловості, 26% – у торгівлі й на транспорті, 40% – в інших галузях господарства. Таким чином, частка городян, які займалися сільським господарством, була майже в 9 разів нижчою, а тих, хто працювали у промисловості – в 3,7 раза вищою, ніж у регіоні в цілому; щодо інших галузей, то вони в 4 рази перевищували частку тих, хто був зайнятий у торгівлі й на транспорті, у 5 разів – тих, хто був зайнятий в інших галузях господарства регіону (с. 210-219).

При розгляді соціальної структури міського населення західноукраїнських земель автор використав матеріали переписів населення за родом занять, що були проведені в Австро-Угорщині в 1890, 1900 і 1910 рр., з урахуванням того, що статистика не використовувала такі поняття, як «клас» чи «соціальне становище» й не дозволяла визначити представників основних класів і соціальних груп населення, зайнятого окремо у фабрично-заводській та ремісничо-кустарній промисловості. Угорські переписи виділяли категорії власників, службовців, членів сім'ї, інженерно-технічного складу, робітників (разом із поденниками), учнів, прислугу. Аналіз результатів цих переписів дозволив дійти висновків про те, що в досліджуваній період збільшилася абсолютна кількість представників усіх класів і соціальних груп міського населення. У середньому понад 30% від кількості всього самодіяльного населення регіону становили власники, близько 45% – члени сім'ї, 20% – робітники, поденники, учні, близько 5% – інтелігенція та службовці. Найвищою питома вага власників була в сільському господарстві – в середньому 53% від кількості всіх зайнятих; частка членів сім'ї серед них становила також 53%, робітників – 16%. Питома вага власників у промисловості, в торгівлі й на транспорті регіону становила в середньому понад 40%, робітників – 50%. Відносна кількість представників інтелігенції та службовців в «інших галузях» господарства становила в середньому 20%. Власники становили в середньому 37% від кількості всіх працюючих, а робітники – в середньому 50%, при цьому абсолютна й відносна кількість власників і членів сім'ї зменшувалася, а робітників – збільшувалася, особливо у фабрично-заводській промисловості й на транспорті. Значна частина представників

основних класів і соціальних груп самодіяльного населення була зосереджена в містах: так, у 10 найбільших містах Сх. Галичини було зосереджено понад 60% від кількості всього промислового населення однойменних повітів, зокрема майже 64% власників, 38% членів сім'ї, 31% орендарів, 59% робітників, 70% учнів, 44% поденників, 70% представників інтелігенції та службовців (с. 220-225).

При аналізі місця власників у соціальній структурі міського населення було враховано, що поряд із власниками великих промислових підприємств фабрично-заводського типу, торгових фірм, банків існувала велика кількість власників крихітних ремісничо-кустарних, торговельних, кредитних та інших закладів, де нерідко єдиним працівником був сам господар. Абсолютна кількість власників за період 1890-1910 рр. зросла в 1,4 раза, у промисловості вона збільшилася в 1,1 раза, в сільському господарстві – в 1,3 раза, в торгівлі й на транспорті – в 1,8 раза, в інших галузях господарства – у 2,5 раза. У середньому понад 75% від кількості всіх власників було зосереджено в сільському господарстві, близько 8% – у ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості, близько 7% – у торгівлі й на транспорті, близько 10% – у решті галузей господарства. Із 145,4 тис. населення міст, зайнятого в ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості, на власників припадало 44,6 тис. осіб, або 30% від кількості промислового населення, а із 149,8 тис. осіб, зайнятих у торгівлі й на транспорті міст, власники становили 61,6 тис. осіб, або 41,2% від кількості населення, зайнятого в цих галузях. Меншу частку власників у містах і містечках порівняно з усією територією регіону автор пояснює тим, що в містах інтенсивніше відбувався процес концентрації фабрично-заводського виробництва й капіталу, зміцнювалися новітні форми обміну, розширювалася мережа відносно великих торгових закладів, транспортних установ (с. 225-235).

Підрахунки автора показали, що абсолютна кількість членів сім'ї у промисловості регіону за вказаний період скоротилася більш ніж в 1,2 раза, а питома вага відносно до інших класів і соціальних груп населення, яке працювало в промисловості, знизилася в 1,6 раза, хоча в торгівлі й на транспорті їхня кількість зросла в 4,5 раза, а питома вага – майже втричі.

Що ж стосується промислових робітників, то в 1890 р. в усіх галузях господарства було зайнято майже 747 тис., а в 1910 р. – 740 тис. найманих робітників, постійних і сезонних, або в середньому 20% від кількості всього самодіяльного населення регіону. Якщо абсолютна кількість робітників, зайнятих в усіх галузях господарства західноукраїнських земель, збільшилася в 1,1 раза, то чисельність промислових робітників зросла в 1,5 раза, а їхня питома вага відносно до всього промислового населення – в 1,2 раза. Серед основних джерел

поповнення лав робітничого класу міст були: розорене селянство (частина відхідників остаточно поривала зв'язок із селом та перетворювалася на міських найманих робітників), представники інших соціальних груп населення (передусім за рахунок масового розорення міських дрібних промислових, торгових і транспортних закладів), робочі сім'ї (за рахунок спадкоємності формування робочих кадрів і утворення робочих родин). Крім постійних робітників, у фабрично-заводській промисловості працювали поденники, частка яких серед промислових робітників загалом не перевищувала 3%. Розвиток промисловості, розширення мережі залізниць, зміцнення постійних форм торгівлі сприяли функціональній і територіальній концентрації робітничого класу: хоча в 1910 р. в містах регіону проживало лише 15,4% від кількості всього його самодіяльного населення, тут було зосереджено майже 58% від кількості населення, зайнятого в ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості (с. 235-245).

З розвитком промисловості пов'язане збільшення чисельності інженерно-технічних кадрів, службовців і чиновників. В усіх галузях господарства в 1890 р. було зайнято 85,4 тис., у 1900 р. – 56,1 тис., у 1910 р. – 80,5 тис. представників інтелігенції та службовців, що становило відповідно 2,7%, 1,7% і 2,1% від кількості самодіяльного населення; в 1910 р. 7,7% представників цих категорій було зосереджено в сільському господарстві, 8,3% – у промисловості, 18,2% – в торгівлі й на транспорті, 65,8% – в інших галузях господарства. Того ж року в усіх галузях господарства міст працювало 62,6 тис. представників інтелігенції та службовців, що становило 11% від кількості всіх зайнятих (с. 246-250).

У книзі О. Мазурка вперше порушується питання про кількість представників інтелігенції в містах, її розподіл між галузями господарства, етнічний склад. Особливо багато мовиться про інтелігенцію Закарпаття. На думку автора, заслуговує уваги комплексна тема, яка ще ніким не порушувалася – йдеться про історію закарпатської інтелігенції.

При дослідженні етносоціальної структури міського населення автор узагальнив розпорошені дані результатів переписів населення за родом занять. З'ясовано, що в 1900 р. в усіх галузях господарства Сх. Галичини (без «інших галузей»), враховуючи розмовну мову, 2/3 усіх власників були українцями, що пояснюється зосередженістю їх у сільському господарстві; у промисловості понад 70% власників були поляками, а питома вага українців становила лише 18%. Серед усіх українців, зайнятих в основних галузях ремісничо-кустарної та фабрично-заводської промисловості Сх. Галичини в 1900 р., з 18,8 тис. осіб 8,5 тис. були власниками, 10,0 тис. – робітниками, учнями й поденниками, 106 осіб – службовцями. Того ж року в усіх галузях господарства Сх. Галичини з усієї кілько-

сті службовців (14,9 тис. осіб) частка поляків становила 82%, українців – 7%, німців – понад 8%. У 1910 р. в усій Галичині нараховувалося 90,7 тис. службовців, з яких 78% становили поляки, 11% – українці, 6% – німці.

У книзі підкреслюється, що офіційні статистичні дані про етносоціальну структуру промислового населення західноукраїнських земель за мовним показником занижують питому вагу українців; так, згідно з ними, в 1900 р. зі 143 тис. осіб, зайнятих у промисловості та ремеслі Сх. Галичини, польську мову вживали 70,2%, а українську – 17,5%, при тому що римо-католики становили 23,5%, а греко-католики – 62,8% від кількості всього населення території. Насправді частка українців серед промислового населення (особливо серед робітників) була набагато вищою; всебічний аналіз ситуації дозволяє зробити висновок про те, що питома вага українців у промисловості західноукраїнських земель у досліджуваній період була значною, і саме вони становили абсолютну більшість серед робітників озокеритної, лісової, деревообробної, солевидобувної, солеварної промисловості, хоча ключові позиції посідали німці, поляки, угорці, євреї, румуни (с. 251-260).

Вивчення і аналіз опублікованих і неопублікованих документів та матеріалів з історії міст регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволили автору зробити наступні пропозиції. Нагальною є потреба розробити окреслені нижче теми.

1. «Села західноукраїнських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.: етносоціальні та економічні аспекти».

2. «Роль міст на західноукраїнських землях в розвитку освіти, науки, культури у другій половині XIX – на початку XX ст.».

3. «Міста Галичини, Буковини, Закарпаття (окремо) як центри матеріальної і духовної культури у 20-40-х рр. XX ст.».

4. Наявність значної кількості опублікованих статистичних матеріалів, праць польських, австрійських, угорських, українських істориків і демографів дає змогу написати докладну історію великих міст регіону (Львова, Чернівців, Тернополя, Станіслава, Коломиї, Перемишля, Стрия, Ужгорода, Мукачева, Берегова та інших) від давнини до 1945 р.

5. Актуальною є проблема дослідження історії інтелігенції західноукраїнських земель, передусім духовенства, творчої інтелігенції, визначення її ролі в духовному розвитку народу. Знову ж таки, першим етапом розробки цієї проблеми може бути дослідження історії інтелігенції окремо Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття.

На закінчення згадаємо дещо нестандартну «Передмову» до рецензованої книги. Вона, за словами автора, є його звітом про роботу над книгою, спогадами і роздумами про стан історичної

науки на сучасному етапі та його творчу лабораторію. Книга О. Мазурка – це світ статистики, ретельно опрацьованої автором з офіційних видань і зведеної в узагальнюючі таблиці, які стосуються досліджуваної теми. Враховуючи багатонаціональний склад читачів, зміст книги, зміст «Додатків» і «Резюме» подані українською, німецькою та угорською мовами.

Книга Олега Мазурка – вагомий внесок в історію вітчизняної урбаністики.

Фадей ЯЦЕНЮК
(Чернівці)

БУКОВИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914-1918 рр. ДОКУМЕНТИ / УПОРЯДНИК В.М.БОТУШАНСЬКИЙ. – ЧЕРНІВЦІ: ТЕХНО-ДРУК, 2014. – 356 с.

У 2014 році минуло сто років з початку Першої світової війни, яка охопила 38 держав з населенням 1,5 млрд. чол. За 4 роки війни вбито 10 млн. чол., поранено та покалічено до 20 млн. осіб. Це була наймасштабніша і найбільш кровопролитна війна, під час якої загинуло стільки ж людей, скільки у всіх попередніх європейських війнах за тисячу років.

У смертельному двобої зчепилися країни, що входили до двох імперіалістичних військово-політичних блоків: Троїстого (Німеччина і Австро-Угорщина) та Антанти (Англія, Франція, Росія). Трагедією для українського народу було те, що він був розділений між країнами цих ворогуючих двох блоків (Російської і Австро-Угорської імперій), і українці, призвані у різні армії, змушені були винищувати одні одних. Це було характерно і для українців буковинського краю: одних призвали в австро-угорську, інших у російську армію.

Трагічним подіям Першої світової війни на Буковині, територія якої, як і сусідньої Галичини, понад три роки була ареною кровопролитних битв воюючих армій двох імперій, присвячений збірник документів «Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр.». Упорядкування наукового видання здійснив відомий дослідник історії Буковини, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Василь Мефодійович Ботушанський. Ним також написані передмова та коментарі, здійснений переклад документів з німецької і російської мов.

Пропонований джерельний матеріал – результат копіткої пошукової роботи вченого впродовж багатьох років. Частина цих документів публікувалась ним в інших виданнях, однак 100-річчя Першої світової війни спонукало В. Ботушанського зібрати ці джерела, за його висловом, під одним «дахом» – тобто в одній книзі.

Упорядник не применшує здобутки української, зокрема буковинської археографії, з цієї проблематики і в «Передмові» подає аналіз монографій, збірників документів та матеріалів, в яких знайшли відображення події Першої світової війни на території краю. Всі вони, згідно з твердженням дослідника, мають не тільки науково-пізнавальне, але й певне прикладне значення в розумінні необхідності врахування трагічного історичного досвіду.

Документи збірника відображають різні аспекти подій воєнної пори: цілі війни, призов до війська, наступи і відступи військ, дипломатичну боротьбу навколо Буковини, інкорпораційні наміри Росії, реквізиції, пограбування майна, руйнування продуктивних сил краю, примусові роботи населення для потреб армій, арешти, інтернування, депортації, полон, заручництво, загибель людей, дезертирство, матеріальне становище населення, ставлення до війни різних соціальних і національних категорій населення та ін.

До збірника ввійшли документи з архівів Чернівців, Києва, Відня, а також із опублікованих у 30-х роках ХХ століття у Ленінграді і Москві збірників дипломатичних документів, що стосувалися Буковини – всього 454 документи. Частина з них подана у повному обсязі, частина – регестом, тобто лише передачею їх змісту, що дозволило вмістити у збірник більшу кількість джерел. При цьому упорядник зазначає, що в збірці лише невелика частка почерпнутих джерел із окремих фондів центральних і місцевих архівів – їх незрівнянно більше і вони можуть лягти в основу ще не одного збірника документів.

Опубліковані документи з різних сторін відображають важке становище буковинців у роки війни, коли край тричі переходив з рук в руки воюючих армій. У документах віденських архівів, зокрема МЗС Австро-Угорщини, міститься різноманітна інформація: про становище на фронтах, про дипломатичну боротьбу за втягнення Румунії у війну на боці Австро-Угорщини, про збитки, заподіяні Буковині російськими окупаційними військами, про демонтаж і вивезення в Російську імперію обладнання та устаткування з буковинських підприємств, про численні реквізиції та грабежі у населення продовольства, фуражу, погроми єврейських садиб, руйнування, підпали об'єктів, контрибуції з міст, закриття всіх українських культурологічних товариств, про ганебну поведінку російської солдатні, зокрема масове гвалтування жінок і дівчат, взяття людей у заручники, депортацію людей вглиб Росії та ін. Натомість рідко йдеться про жорстоке ставлення угорських військовиків до українських селян у Придністров'ї.

Окремі документи свідчать про участь українців у Легіоні січових стрільців. У різних донесеннях, звітах стверджується, що буковинці впродовж війни залишалися вірними вітчизні – Австрії. Але